

Mádlné Szőnyi Judit – Erőss Anita

■ ELTE Általános és Alkalmazott Földtani Tanszék | szjudit@ludens.elte.hu

Budapest langyos és termál forrásai: hasznosításuk története

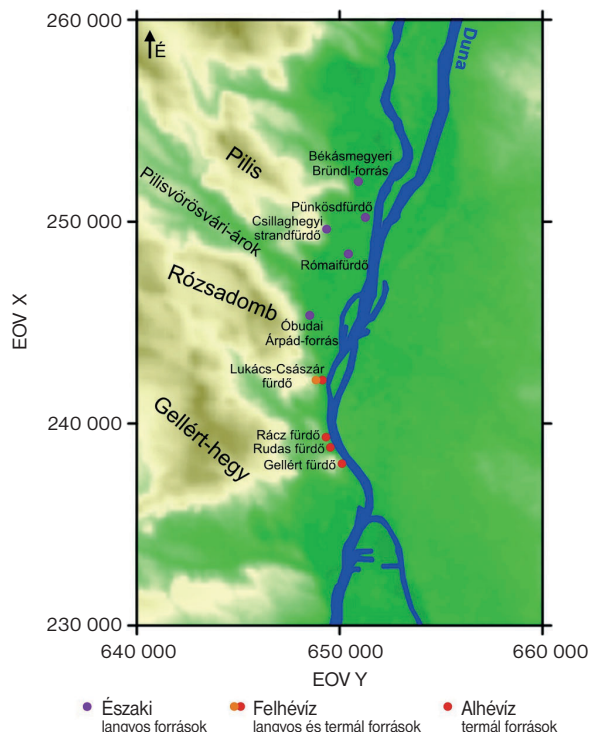
Budapest méltán viseli a fürdőváros címet. A langyos és termálforrások három csoportban, koncentráltan jutnak a felszínre a Duna jobb partján: északi langyos források, Felhévíz és Alhévíz (1. ábra). Az adatokat részben az ezzel foglalkozó szakirodalomból, részben a történettudományok körébe tartozó dokumentumokból gyűjtöttük össze szakdolgozatok és tudományos diákköri munkák keretében (Lieb I. 2004; Frész R. 2008; Kis-Csistári T. 2010). E kutatások jelentősége és fontossága abban rejlik, hogy belőlük a források korai, természetes állapotáról kaphatunk

lat fontosságát, melyek a mai modern vízgazdálkodás szempontjából is kulcskérdésnek számítanak.

Északi langyos források

A mai Budapest különleges értékét ismerték fel a kelták, majd utánuk a rómaiak, amikor Óbuda területén várost alapítottak Akink, illetve Aquincum néven. Mindkét szó jelentése „jó víz”, illetve „bő víz”, ami a hegyek, dombok előterében fakadó bővízű langyos karsztforrásokra utal (Farkas in Csemez et al. 1998). A források vizét a rómaiak ivó- és fürdővíznek használták és vízvezetéken szállították városukba, Aquincumba. A Magyarország területén kialakult római városok közül Aquincum rendelkezett a legfejlettebb vízvezeték-hálózattal. Két „*aquaeductusa*”, magasvezetke volt, egy észak–déli és egy kelet–nyugati irányú (Póczy K. 1980). Az aquaeductus pilléreként áthidaló, boltíveken nyugvó falazattal készült, a forrásokból emelőszerkezettel jutatták a vizet a pillérek tetején beépített kővályúba (Póczy K. 1980). A római civilizációval együtt terjedt el hazánk területén is a fürdőkultusz, ahol elsődlegesen a közös fürdőzésen volt a hangsúly; azaz, a tisztálkodás és a testedzés szolgálatába állították a fürdőzést, mely egyúttal kikapcsolódásnak is számított. A „*thermákban*” zajlott a kockázás, birkózás, zsonglőrmutatványok, labdázás, tudományos viták, szavatelok. Ugyanakkor a római építészet egy technikai újítással is kiegészítette a balnaeumot, a fürdőhelyiségek aláfűtésével. Ez az eljárás a *hypocaustum*, a padlóba épített meleglevető-fűtés vagy fűtőkamra (Póczy K. és Hajnóczy Gy. 1960).

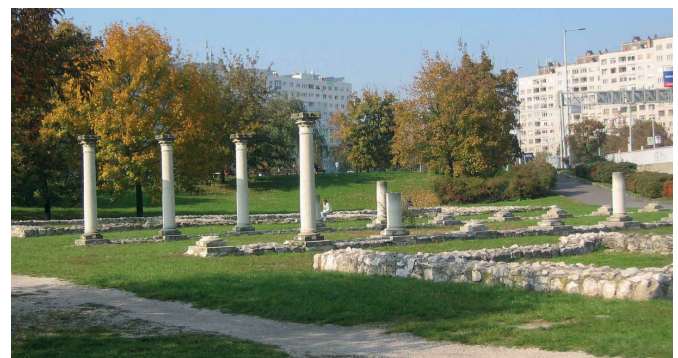
A Flórián téri katonai fürdőt (*Thermae Maiores*) 1778-ban Schönwisner István tárta fel (Póczy K. és Hajnóczy Gy. 1960). A tornacsarnok hideg, langyos és forró vizű medencéi, fürdőkádak, izzasztókamra és tágas padlófűtéssel ellátott termek szolgálták a katonák felfrissülését (2. ábra).

1. ábra. A langyos és meleg forráscsoportok, fakadási helyeik Budapesten (Alföldi L. et al., 1968 nyomán módosítva)

képet. Az emberi beavatkozással nem befolyásolt vízviszonyok elemzése természettudományos szempontból azért jelentős, mert segíti a hidrogeológiai rendszer működésének jobb megértését. Ezek a kutatások más szempontból azért is lényegesek, mert rajtuk keresztül a múlt egy fontos eleméről, a – főváros fejlődése szempontjából is alapvető – forrásokról és használatuk fejlődéséről szerezhetünk információt. Ezeken keresztül képet kaphatunk a városi vízgazdálkodás történeti múltjáról, de a környezet átalakításáról, az ember és környezete együttélésének időbeli változásáról is információt nyerhetünk. Végül a múlt dokumentumai példázják a vizekkel való takarékoság és többcélú haszná-

2. ábra. A katonai fürdő maradványai

FOTÓ: KIS-CSISTÁRI T.

Óbudai Árpád-forrás

Az északi langyos forráscsoport forrásai közül ez a legdélebbi fekvésű. Az eredeti betonaknás forrásfoglalás cölöpalapozása a római korból származik. A középkorban a forrás elfolyó vize malmot hajtott. A 19 °C-os langyos vizet fürdési célra egyáltalán nem használták. Később a forrás az Óbudai Fehérítőgyárat látta el a szükséges vízmennyiséggel, ezenkívül egy bolgárkertésznek szolgáltatott vizet az öntözéshez (Tarics S. 1941). A forrás közelében működő Selyemkikészítő Gyár ipari vízigénye az 1950-es, '60-as években jelentősen megnőtt. 1973-ban a karsztforrás közelében egy 80 m mélységű megfigyelő kutat létesítettek (Scheuer Gy. 2006a).

Rómaifürdő

A mai Rómaifürdő területén számos kisebb forrás fakadt, melyek tavat képeztek. A tófenéken a források bugyborékolva, apró kráterekből törtek fel, homokot és mészszemcséket lebegtetve. Mátyás király korában a tó partján kórház állt (Papp F. 1942). 1515-ben a tóparti épületeket a Szent Lélek keresztes lovagok lakták, és az okirat szerint e területet akkor „Sicambria mezőnek” hívták (Molnár J. 1873). A Rómaifürdő az egykori Duna-árter területén helyezkedik el, mely mocsaras térség volt (*1. ábra*). A feltörő vizek energiáját a 18–19. században három lőpormalom hajtására használták (Beck B. 1988). 1895-ben létesült itt a strandfürdő. A forrásokat és a természetes tavat földgáttal vették körül. Az így kialakított medence belső falát kővel és fával burkolták (Lorberer Á. in Csemez A. et al. 1998).

1930-ban a Rómaifürdőt akkori tulajdonosa, a Ringer család részvénytársasággá alakította. 1949-ben került a Fővárosi Gyógyfürdők és Gyógyforrások Vállalat kezelésébe. A forráscsoport hozama az 1940-es években csökkeni kezdett. A Fürdőigazgatóság 1953-ban elrendelte a medencefenéken feltörő források közül négy kimélyítését, és kútgyűrűkkel való kibélelését (Beck B. 1988). Az 1950-es évek végén a források hozama tovább csökkent és a strandfürdőt 1958-ban bezárták. Az 1959-től 1965-ig tartó felújítással a budapesti fürdőkultúra egyik érdekessége tűnt el, ugyanis korábban a fürdőzők magában a forrástóban fürödtek (Csörnyei S. 1967).

A felújítási munkák keretében 19 fúrás mélyült, közvetlenül a források szomszédságában (Scheuer Gy. 2006b). Az eredeti forrásmedencét három részre tagolták, és a jelentősebb forrásokat (14 ilyen volt) külön-külön, aknákkal foglalták. A régészek a feltárások során felfedezték, hogy mind a 14 forrásnak fejlett műszaki szintű foglalata volt, és valamennyi építményben állt egy feliratos oltárkő, valamelyik vízzel kapcsolatos római istenségnek szentelve (Póczy K. 1980). Ez azt bizonyítja, hogy a forrásokat már a rómaiak is foglalták (Csörnyei S. 1967).

Az átépítés során három különálló medencét alakítottak ki, úszómedencét, gyermekmedencét és strandmedencét (Csörnyei S. 1969). Az újjáépített Római strandfürdő 1964-ben nyílt meg újra, de a csúcspozitív időszakokban észlelhető hozamcsökkenés miatt 1987-ben egy újabb 120 m mélységű kutat fúrtak a strand ÉNy-i részén (Beck B. 1988).

Csillaghegyi strandfürdő

A Rómaifürdő után a főváros legrégebbi strandja a Csillaghegyi strandfürdő (*1. ábra*). Az első strandra utaló írás 1858-ból származik Szabó J. geológus tollából. A feltörő források vize egy 1,3 m mély, téglával falazott medencében gyűlt össze, amely 22,75 °C

hőmérsékletű vizet szolgáltatott. Szabó J. szerint a források eredetileg itt is egy tóban törtek fel, illetve tavat tápláltak. Az elfolyó vizet pedig malmok hajtására használhatták a medence mellett. Az egykori megfigyelések arra utalnak, hogy a malom lapátjaira vastagon rakódott le a vízből kivált mészsó (Csörnyei S. 1969).

A fürdő jelentősebb fejlesztésére az első világháborút követően, 1919-ben került sor, amikor a régi falazott medence helyett három vasbeton medencét építettek (Vitéz A. 1980). „A régi medence fenekén feltörő és a kavicsrétegben szétfolyó forrásvíz megfogására a forrásokat teljesen kitisztították, és foglalták. Az így foglalt Árpád-forrásra az új medencét ráépítették” (Beck B. 1988). A forrásfoglalás Zsigmondy Béla nevéhez fűződik (Dobos I. 1973).

1925-ben itt épült meg Magyarország első hullámfürdője (Beck B. 1988). Az újabb medencék több vizet igényeltek a rendszeres vízcseré biztosításához. Ezért a megnövekedett vízigény kielégítésére 1929-ben kutat fúrtak, mely a József-kút elnevezést kapta (Liber E. 1934). Később, 1934-ben egy újabb kutat (II. számú kút – Közkutas-kút) mélyítették 137 m-ig, míg 1935-ben került sor a III. számú kút (Szivattyús-kút) fúrására, aminek talpmélysége 500 m. Ezekkel a kutakkal már biztonsággal el tudták látni a strand medencéit (Beck B. 1988).

Az 1950-es években indultak meg a strand korszerűsítési munkálatai, amikor már a Fővárosi Fürdőigazgatóság kezelésében működött (Vitéz A. 1980). 1954 és 1962 között a vízhiányos időszakokban a József-kút kivételével a kutak és az Árpád-II.-forrás vizét a Fővárosi Vízművek hálózatára vezették (Alföldi L. et al. 1968). 1971-ben az úszómedencét szűrő-forgató berendezéssel látták el (Meskó Cs. 2001), ettől kezdve télen is üzemelt.

Pünkösdfürdő

A fürdő történetének kezdete Ember Sándor ügyvéd nevéhez köthető, aki a jó üzlet reményében Dunához közeli ingatlanján kutat fúratott (Vitalis S. 1935) (*1. ábra*). A mélyfúrású kút létesítése 1934 tavaszán kezdődött, és pünkösdi napján 556 méter mélység elérésével fejeződött be, ahonnan sikerült vizet feltárni. Innen ered a Pünkösdfürdő elnevezés. A felszínre jutó víz hőmérséklete 25,4 °C volt, mennyisége pedig 1800 l/perc (Beck B. 1988). A tulajdonos megbízta Hajós Alfrédot, a Margitszigeti Sportuszoda tervezőjét, Magyarország első olimpiai bajnokát, a fürdő megtervezésével. 1935. július 6-án két medencével és a gyermekmedencével meg is nyílt a strandfürdő. Két évvel később került sor a harmadik medence építésére (Beck B. 1988).

A fürdő 1950-ben államosítással került a Fővárosi Gyógyfürdők és Gyógyforrások Vállalat tulajdonába. 1953-ban a lecsökkent vízhozam (950 l/perc-ről 750 l/perc-re) miatt a kutat korszerűsítették, de a kitermelhető vízmennyiség már nem volt elegendő az előírt napi vízcseréhez. A hiányt korábban parti szűrőű vízzel pótolták, majd 1965-ben megkezdődött egy távvezeték megépítése a Római fürdőtől, ami 1966-ban el is készült. Az idevezetett vízzel töltik a nagymedencét, míg a Pünkösdfürdő kútja a kis- és a gyermekmedence vizét biztosítja (Csörnyei S. 1969). A strandot 2002–2003-ban korszerűsítették: valamennyi medencét vízforgató berendezéssel látták el, a létesítmény élménymedencével, csúszdás gyermekmedencével és egy 25 fős finn szaunával bővült.

Békásmegyéri Bründl-forrás

A forrás, mely az északi langyos forráscsoport legészakibb tagja, legkorábbi említése 1920-ból, Schafarzki F. „A Budapesti ter-

3. ábra. A Császár malom és a Császár fürdő 1856-ban
(J. Richter acélmetszete L. Rohbock rajzáról)

mális vízhálózatnak egy eddigelé geológiailag nem méltatott forrásról” című cikkéből származik. A forrás a Békásmegyeri Téglagyár Rt. gyártelepe mellett található és a nép Bründl-forrásnak nevezi. A telek akkori tulajdonosa, Zuhrmühl Márton a forrást cementfalazatú medencébe foglaltatta, amelyet a lakosság számára falusi mosodának rendezett be. A kifolyó víz hőmérséklete 18 °C volt. Azt is megállapította, hogy a forrásvíz meszes, amit a medence falazatán kivált mészsav is jelez. 1920-ban a Zuhrmühl család a területen fürdőt létesített Attila-strandfürdő néven, amelynek vízbázisa a Bründl-forrás volt. A forrás vizét a szomszédos téglagyár üzeme is felhasználta (Liber E. 1934). Az Attila-fürdő 1920 és 1945 között e forrás hasznosításával működött, de a második világháborúban megsemmisült. Ezért 1945 óta a forrás vize hasznosítatlanul elfolyik. Az egykori strandmedence ma is megtalálható tönkrement állapotban (Peregi Zs. és Scheuer Gy. 1969). A II. világháború után a forrás környéke évtizedekig romos állapotú maradt. 1967-ben karsztvízszint-észlelő fúrást telepítettek mellé, majd 1982-ben vizét kivezették a közeli utcákba. A forrás 1991-ben teljesen elapadt, de 1993 tavasza óta újra működik (Lorberer Á. in Csemez A. et al. 1998).

„Felhévíz”, a Lukács fürdő és környezete

A Rózsadomb és a Duna közötti folyóparti régióban ősidők óta használják a különböző hőmérsékletű forrásvizeket (1. ábra). A fürdőhely már a rómaiak idejében az ember gyógyulását szolgálta, csakúgy, mint a legtöbb budai forrás (Dobos I. 1994). Anonymus hunokról szóló leírása szerint Attila és serege az V. század közepén itt telepedett le, s egyes krónikások alapján ugyancsak e meleg források mellett táboroztak annak idején Árpáddal az élükön a magyarok. Gézavására volt az az ősi település, révátke-lőhely a mai Margit híd budai oldalán, amelyet még I. Géza király 1075 körül alapított, s amelynek első írásos említését egy 1148-ból származó oklevélben találhatjuk. A keresztes lovagok betegápolásra szerveződött trinitárius rendjének kolostora, temploma és kórháza működött itt, amelyhez fürdő is tartozott. A templom alapfalait 1906-ban a Bem mozi alatt tárták fel.

A fürdőhely mögötti dombvidékre vonatkozó első utalások II. Endre király okirataiban találhatók. Ezek a Szemlő-hegyet (a s. l. Rózsadomb része) Baba- vagy Bába-hegyként emlegetik, a közeli, magasabb hegyekkel való összehasonlításban. Újlak és a Vízi-város közötti területen alakult ki az Országút (Landstrasse) nevű

városrész, amely nevét a rajta áthaladó országút nyomvonaláról kapta. Ez nagyjából a Margit körút helyén volt. A településnek ezt a részét a 15. századtól már Felhévízként említik.

A középkorban Felhévíz Buda önálló jogállású elővárosa lett. Nevét a területén nagyszámban előforduló meleg forrásokról kapta. A „Fel” előtag arra utal, hogy a felső hévizekről van szó, szemben a tőle délre fakadó és a későbbi Rudas, Rác és Gellért fürdőt tápláló „Alsó” hévizekkel. Felhévíz a középkorban virágzó településsé vált. A mai Lukács és Császár fürdők helyén álló egykori fürdőket jelentős gyógyhelyként tartották számon.

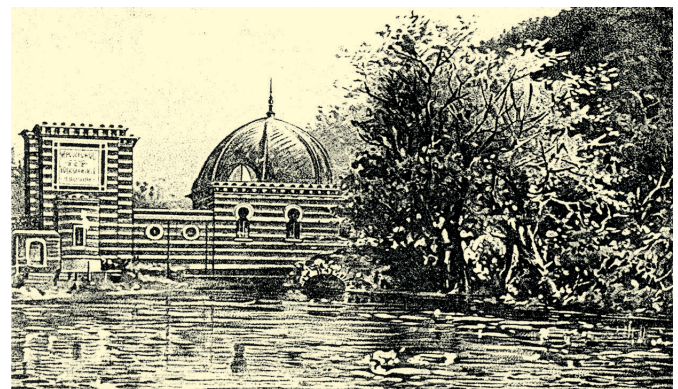
A török idők jelentették a terület első virágkorát. A török hódoltság elől nyugatra menekülő esztergomi érsek, Oláh Miklós emlékeztetből írt (1536) Felhévírről, mely „társas egyházáról és ízletes házakkal körülvett hőforrásairól híres... Némelyek közülük a Duna-parttól alig tízlépésnyire találhatók a szabad ég alatt, ezekben szoktak fürödni a földművesek és a szőlőmunkások úgy, hogy csak a fejük és a válluk látszik ki...” (Dobos I. 1994). A Lukács fürdő az 1500-as években mint úri gőzfürdő erős, timsós vízerő volt nevezetes. A timsós medence falai és kupolájának romjai még a 19. században is álltak (Liber E. 1934).

A török hódoltság idején megnőtt a nyugati világ érdeklődése Magyarország iránt. Wernher György Herberstein Zsigmond báró felkérésére írta meg a magyarországi gyógyforrásokról és vizekről szóló művét, amely először 1549-ben Bázelen jelent meg. Ebben rögzíti, hogy a forró és a hideg vizek egymás térszomszédságában fakadnak a felszínre. A víz annyira forró, hogy benne a tojás is megfő (3. ábra).

A török hódoltság idején e területen komoly változások mentek végbe: míg korábban a források vizét „csak” gyógyászati és fürdőzési célokra használták, ekkoriban négy alulcsapott vízimalmot építettek a források hasznosítására. Buda 12. helytartójának, Musztafa pasának a nevéhez fűződik egy négytornyú, puska- és gabona-őrölő, 80 garatra járó malom építése, amely télen is zavartalanul működött a forrásvízzel. Evlia Cselebi történetíró Barutcháne Ilidzsesziként (Lóporraktár fürdőként), majd később Császár malom néven említi ezeket (3. ábra). A malmokat 1860-ban leszerelték ugyan, de a tornyok kerek alapját sokáig a 40 °C-os forrásvíz felfogására használták (Dulácska G. 1882). Szintén Musztafa pasa nevéhez kötődik, hogy a fürdővel szemben 1568-ban halastavat alakítottak ki, amelynek nevét a korabeli „hydrografok” adták, akik szerint a kiásított tóban különböző halak éltek (Magyar Királyi Kincstár, 1883). Később a Malomtó nevet kapta, s ma is így ismert (4. ábra).

Az egyetlen, e területen megmaradt török fürdőt is Musztafa pasa építtette 1570-ben. Kupolája ma a Hild-udvar és az Irgal-

4. ábra. A Malomtó a népgőzfürdővel 1885-ben
(Lieb I. 2004 alapján)

masrendi Kórház modern szárnya közé beékelődve látható. A fürdő közepét nyolcszögű, ötlépcsős fürdőmedence foglalja el, amelyet félgömbkupola fed. A fürdő vízellátását a helyszínen fakadó meleg források biztosították. Egy 1687-ben kiadott királyi rendelet a forrásokat és az összes fürdőt kincstári vagyonná nyilvánította (Liber E. 1934), majd közel száz évig bérlők kezelték.

1800-ban a külföldről hazatérő híres magyar botanikus és hidrogáfus, Kitaibel Pál a halastó (Malomtó) vizébe számos halfajt telepített. Ezek hamar kipusztultak, de a tavi rózsza (*Nymphaea thermalis*) megmaradt. A virágot (Dulácska G. 1882) a Nagyvárad melletti hévforrások vizét elvezető Pece patakából hozta. E ritka növény csodájára jártak még a külföldi botanikusok is egészen addig, míg 1865-ben dr. Heinrich, a Lukács fürdő akkori bérlője a tavi rózsákat kitepette.

Az 1850-es évektől használják a Lukács nevet a fürdőre. Eredetében azonban nem tudtak közös nevezőre jutni. A mai fürdő kialakításához az első lépést Palotai Fülöp tette meg, aki lebontatta a Császár malmot, és 1885-ben először az uszoda, majd a Malomtó mellett a Népgyógyfürdő (4. ábra), végül a gyógyszálló és az iszapfürdő épült fel. Az iszapfürdőben tizenhét különböző hőmérsékletű természetes forrás jutott felszínre egymás szomszédságában. A területen a langyos (20–22 °C) források a Rózsadomb közelében, a meleg források (max. 60 °C) a Dunához közelebb jutottak a felszínre.

A Malomtó fekvése révén állandó forgalmi zavarokat okozott a Bécs–Budapest közötti országúton, 1882-től tervezeteket adtak be a probléma orvoslására. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa úgy gondolta, nem lehet a tavat teljesen lecsapolni. Feltételezték ugyanis, hogy e munkákkal a meglévő és esetleg még fakadó forrásokat is befolyásolnák. Ezeket arra az 1858-as tapasztalatra alapozták, amikor a tó lecsapolását követően a Császár fürdő nagy medencéjéből és a Lukács egyik medencéjéből is teljesen kiszáradt a víz, sőt még a Rudas fürdő vízszintje is lecsökkent. A tó lecsapolásának megszüntetésével és eredeti vízszintjének helyreállításával az említett medencék is újra megteltek vízzel. Ezzel bebizonyosodott, hogy a Malomtó és a források között szoros kapcsolat van, és a tó vízszintje befolyásolja a források hozamát (Liber E. 1934).

Az egykori Országút, a mai Frankel Leó utca kiszélesítésének munkálatai 1896 tavaszára fejeződtek be. Az építkezés alatt voltak olyan fázisok, amikor mégis szükség volt a tó megcsapolására. Ezekről az eseményekről Liber E. (1934) a következőket írta: „Ezeknél a munkálatoknál a víz színét le kellett süllyeszteni. Ebből a célból függőleges aknát építettek, amelyen át a tó vize a levezető csatornába zuhogott. 1896. február 20-án történt a megcsapolás, aminek következtében 2 nap alatt a tó tükre 175 cm-t apadt, 1,2 mm percenkénti sebességgel, egészen március 12-ig. Tehát 21 napon át körülbelül 1 millió köbméter vízmennyiség ömlött a Dunába.”

A terület fejlődésének további lendületet adott 1893-ban a Szt. Lukács Gyógyfürdő Részvénytársaság megalapítása (5. ábra). Az egyemeletes fürdőépület eredeti formájában valószínűleg Hild József klasszicista stílusú műve, amelyet 1924-ben átalakítottak. A fürdő udvarán, a falakon ma is láthatók a gyógyvíznek köszönhetően felgyógyultak hátatáblái. Mellettük egy csavart köoszlop Szent Lukács 1760-as évekből származó szobra áll. A szobrot a fürdő államosítása után az 1950-es években el akarták távolítani, de ez meghiúsult, ugyanis az eltávolítással megbízott munkás leesett az állványzatról, ezután már senki sem vállalkozott a szobor leemelésére.

A Lukács mindkét világháborút átvészelte. A fürdőt és az 1899-től itt palackozott „Kristály” ásványvizet az egész világon ismer-

5. ábra. A Lukács fürdő és az udvar (Dulácska G. 1882)

ték. Nemcsak kellemes üdítőital volt, hanem az étvágytalanságra és a gyomor- és bélhurutos panaszokra is segítségül szolgált. A fürdő második világháborúban lerombolt épületeit a háború után helyreállították, de nem mindegyik töltötte be korábbi szerepét. Az egykori szálloda helyére a Reuma Kórház és a Balneológiai Kutató Intézet került, a kórház beleolvadt az Országos Reuma és Fizioaterápiás Intézetbe. A Lukács fürdőben létesült Budapest első Komplex Fizioaterápiás Osztálya 1979-ben.

Az államosítás után az egyesült Lukács és Császár fürdőt a gyógyászati részlegekkel együtt a Fővárosi Fürdőigazgatóság vette kezelésbe. A szennyezések miatt veszélyeztetett források mellett egyre több fúrt kutat létesítettek, melyek révén biztosítani tudták a megfelelő vízminőséget. Napjainkban a Lukács Gyógyfürdőt, a többi budapesti gyógyfürdővel együtt, a Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Zrt. működteti. Területén termál gőzfürdő, uszoda, iszapfürdő, kádfürdő és ivócsarnok üzemel. A fürdőt 1999 és 2002 között átépítették, azóta is folyamatosan korszerűsítik. A medencéket vízforgató berendezéssel látták el és élmény-medencét alakítottak ki az egykori iszaptó helyén. A területet ma a fürdő mellett a Budai Irgalmasrendi Kórház használja.

„Alhévíz”, a Gellért fürdő és környezete

Az „alhévíz”, azaz a Gellért-hegy előterében fakadó forráscsoport vizét három fürdő hasznosítja, ezek a Gellért, a Rudas és a Rác fürdők (1. ábra). A mai Gellért gyógyfürdő területén feltörő „csodahatású” forrásokról már a 15. századból találunk feljegyzéseket. A Margit-legenda szerint – amelyet egy domonkos apáca másolt 1510-ben – a Szent Gellért-hegy tövében volt II. Endre magyar király leányának, Szent Erzsébetnek az „isptálya”, amelyben ő maga is ápolta, fürdette a betegeket (Liber E. 1934, Vitéz A. 1980, Beck B. 1987). Irodalmi források a mai Gellért fürdő területét jelölik meg az egykori fürdőkórház helyül (Liber E. 1934).

Gellért fürdő

A Gellért fürdő említésének első nyomai 1433-ból ismertek Bertandon de la Brocquière munkájából, amelyet az idősebbik Wernher György 1551-ben Bécsben megjelent *Hypomnematum de admirandis Hungariae aquis* című feljegyzése rögzít (Liber E. 1934). A mai Gellért fürdőt közfürdőnek nevezi, amely fölött egy meredek kőszikla emelkedik. A Mátyás király korából származó iratokban szereplő „Alhévíz” városrész nevet is e helyre vonatkoztatják (Beck B. 1987).

A törökök kedvelték ezt a fürdőt, mivel nagyobb és forróbb vizű volt, mint a többi korabeli budai fürdő. „Ezért valamennyi fürdőnek eleibe helyezték” – mondja Wernher –, amelyet Pur-

gatóriumnak (*Wageweier*) is neveznek. Ugyanis a bűnösök bűneik nagysága szerint a tisztítótűzben szigorúbb vagy enyhébb büntetést nyernek, a forrásvíz emelkedő hőmérséklete miatt. Úgy véli, hogy a Gellért forrásait a törökök foglalták.

Brown angol orvos 1673-ban megjelent útleírásában is megemlíti az akkori *Wageweier*–*Purgatorium* nevű fürdőt, amit a törökök Aga fürdőnek, Adzeika Ilidzsának, vagyis „nyílt, szabad fürdő”-nek neveznek (Vitéz A. 1980, Beck B. 1987). A fürdőcsarnokot faragott kövekből a törökök építették. Hammer 1675-ben említi, hogy „a Gellért-hegy aljában, melyet a törökök Karghabairenek neveznek, fekszik a Sárosfürdő, vagy Blocksbad” (Tarczy Z. 1883, Liber E. 1934).

Buda várának visszafoglalása után I. Lipót a romba dőlt fürdőt udvari orvosának, Warfenbergi Ilmer Frigyesnek ajándékozta, melyet 1809-ben nyilvános árverésen Sagits István vett meg. A fürdő igénytelen épülete szorosan a hegy sziklafalánál, a barlang alatt állt. A nagy közös fürdőn kívül három kőfürdője és nyolc kádfürdője volt. A medence vize tiszta, világoskékbe játszó volt; fenekén és falain a forrásvízzel feltörő rendkívül finom forrásiszap – helyesebben dolomitliszt, dolomitmikrokristályok halmaza – jött a felszínre, majd ülepedett le, mikor ezt az iszapot felbolygatták, a víz sáros elszíneződést mutatott. Erről kapta a fürdő magyar elnevezését (Sárosfürdő) (Schams 1822, Beck B. 1987) (6. ábra).

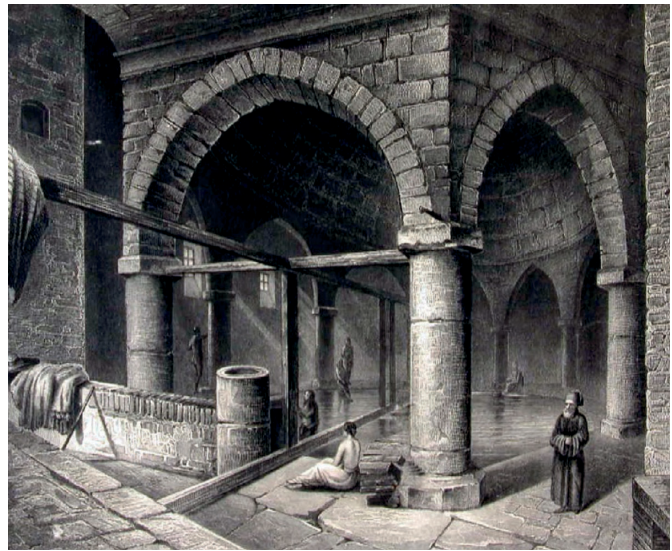
6. ábra. A budai Sárosfürdő a 19. század végén
(Dobos I. archívumából)

1894-ben, amikor az akkori Ferenc József híd építését és a Gellért tér rendezését megkezdték, a régi fürdőépületet, amely az új híd tengelyébe esett, az állam kisajátította és lebontatta. A forrásvizet összegyűjtő medencét, új rendeltetésének megfelelően, korszerűsítették, és ettől kezdve a fürdőosztályok gyógyvízellátását szolgálta (Beck B. 1987). A régi, híres gyógyforrások vízellátására telepített új gyógyfürdőt és szállót 1912-től 1918-ig építették Szent Gellért Gyógyfürdő és Szálló néven. Az építkezést az első világháború jelentősen hátráltatta.

A gyógyfürdő 1927-ben a mesterséges hullámfürdőt is magába foglaló strandfürdővel, 1934-ben pedig egy télen-nyáron üzemelő, pezsgő vizű fedett uszodával bővült (Liber E. 1934). Az 1980-as évek elején került sor a Gellért gyógyfürdő kádosztályainak, iszaposztályainak korszerűsítésére, valamint a fürdőhöz kapcsolódó orvosi osztályok teljes átépítésére (Vitéz A. 1980).

Rudas fürdő

A fürdő a Gellért-hegy keleti sziklaoldala alatt fekszik (Gerlőczy Zs. és Hankó V. 1891). A fürdő elnevezése nem tisztázott. Joano-

7. ábra. A Rudas fürdő medencéje a török időkben
(Dobos I. archívumából)

vits Pál szerint Buda visszafoglalása után a tabáni szerbek és bosnyákok „Rudna ilidzsé”-nek nevezték. Ez a név pedig a délszláv „ruda” (bánya) szóból származhat, vagyis megfelel a Mineralbad német elnevezésnek: ásványos fürdő. A „Ruda” szó pedig megkapta a magyar „-s” képzőt (Beck B. 1987).

Az sem deríthető ki egyértelműen, hogy a török idők alatt épült-e a fürdő, vagy már annak előtte is létezett. Buda végleges 1541-es török megszállása alatt Buda korábbi építészeti emlékei túlnyomórészt elpusztultak. A törökkori épületekhez is ezek kőanyagát használták fel. Az ekkor a Gellért-hegyen álló Szent Gellért-templom köveiből derviskolostort építtetett Mohamed pasa. A derviskolostor – Istvánffy Miklós és Miller János szerint (Beck B. 1987) – az akkor Kis-forrásnak nevezett Hungária-forrással állott kapcsolatban, melyet a törökök már ismeretek és köré téglával burkolt medencét építettek (Beck B. 1987). A Rudas a török hódoltság alatt indult nagyobb arányú fejlődésnek (7. ábra).

A fürdő első pontosabb leírását Aaschiknak (Mohamed Ben Omer Ben Bajefid) a bécsi levéltárban lévő, 1597-ből származó kéziratában találjuk (Beck B. 1987). A forrás olyan bővizű volt, hogy két malmot is hajtott. 1608-ból keltezett kézirat szerint a fürdő vize olyan forró, hogy a tojást is megfőzi. 1686-ban hosszas ostrom után Buda felszabadult a török uralom alól. Az ostromot a Rudas fürdő viszonylag épségben vészelte át. I. Lipót a törököktől visszafoglalt területeket, így a budai fürdőket is kincstári tulajdonnak tekintette, s a Kamarával kezelte.

1691-ben kétszer három évi használatra átengedték a városnak a mai Rudas és Rác fürdőket, majd a Rudas fürdőt végleg a kincstár vette át.

1711-ben épült fel a mai Erzsébet híd közelében a repülőhíd, amelyről a fürdő a „Bruckbad” nevet kapta. Az 1800-as évek elején a legelterjedtebb elnevezései a „Pestherbad, Bruckbad, Hidedgfürdő” nevek voltak.

1829-ben a város elhatározta a fürdő teljes átépítését, ekkor nyerte el a fürdő jelenlegi alakját. Az alapozás során tárták fel a jelenleg is meglévő (Diana-) és Hygeia-forrásokat. Buda város közgyűlése a Rudas fürdő irányítását 1866-ban saját irányítása alá vonta, és elrendelte mielőbbi átépítését.

Az átépítés első nagy tervét 1876-ban Ybl Miklós készítette. Az úszócsarnok 1896-ban nyílt meg. Az első világháború alatt és

közvetlen utána a fürdő óriási forgalmat bonyolított le. 1923-ban kezdődött el és 1924-ben fejeződött be a Hungária-forrás ivócsarnokának építése. 1924-ben felépítették, és 1933-ban kibővítették a fürdő épületében lévő ivócsarnokot is (Vitéz A. 1980, Beck B. 1987).

A fürdő 1944. december 24-én üzemelt utoljára, mert a második világháborúban jelentős károsodás érte. Ezt követően csak 1946 elején nyílt meg újra. 1964. október 18-án az erősen leromlott műszaki állapotban lévő uszodarészt bezárták, és megkezdődött a teljes felújítás. A török medence, majd a kádfürdő rész legutóbbi rekonstrukciója 2004 és 2005 között zajlott le. A fürdő legutóbbi átépítése 2014-ben fejeződött be.

Rác fürdő

A fürdőt valószínűleg Zsigmond császár építtette. Molnár János 1863-ban megjelent munkájában arra hivatkozik, hogy a Rác fürdő épületében Corvin Mátyás királynak a címerét lehet látni egy nagy márványlapon. Ebből arra következtethetünk, hogy a fürdő Mátyás király budai fürdő építkezésének a maradványa. Evlia Cselebi budai fürdőkkel foglalkozó leírásában a fürdőt „Debbag-Chane” fürdőjének nevezi, amely elnevezés az ottani tímárműhelyekre utal. Megemlíti, hogy a forrás kéntartalmú vizét az aranyművesek fényszerítési munkálatok során is hasznosították (Vitéz A. 1980).

A Rác nevet a fürdő I. Lipót idején kaphatta, a török után a Tabánba települő szerbekről. 1860-ban Heinrich Nepomuk János orvos vásárolta meg, és Ybl Miklós tervei szerint tetemes költséggel átépíttette (Liber E. 1934). 1931-ben Árpád-házi Szent Imre herceg halálának 900. évfordulóján nevezték el Szent Imre fürdőnek, de napjainkban újra a Rác fürdő elnevezés használatos (Liber E. 1934, Beck B. 1987).

A fürdő épülete Budapest ostroma alatt súlyos, mintegy 85%-os károsodást szenvedett. A háború utáni nyilvános megnyitására 1945 októberében került sor. A romos épületrészek elbontása 1959–60-ban megtörtént, és a megmaradt fürdőrész felújítása 1965-re készült el. Jelenleg az utóbbi évtizedben teljesen átépített és korszerűsített fürdő zárva tart.

Összefoglalás

Budapest langyos és termál forrásai egyedülálló módon a város belterületén, a Duna jobb partján jutnak felszínre. A település kialakulása is e kivételes természeti adottságnak köszönhető. A történelem folyamán a fürdőkultúra legnagyobb virágkora a római korra és a török időkre tehető. Ugyanakkor a mai főváros élete szempontjából is éppen olyan nélkülözhetetlenek a forrásokra települt korszerű fürdők, mint a korábbi évszázadokban. A forrásokat kezdetben foglalkozással vették igénybe és közvetlenül került vizük felhasználásra. A tisztálkodási, balneológiai, gyógyászati célok mellett – csakúgy, mint napjainkban – a fürdők a szórakozás és a kultúra számára is otthont adtak. E vizek energetikai hasznosítására is már a római korban sor kerülhetett, hiszen padlófűtés céljából a forrásvizek hőjét is igénybe vették. Később a források energetikai célú használatának meghatározó formája volt a vízimalmok működtetése a középkorban, melyekkel az ország puska- és gabonakészleteinek őrlését végezték. A 19. században a forrásokat fokozatosan fűrt kutakkal helyettesítették a víz minőségének megőrzése és a felhasználható vízmennyiség növelése érdekében. Természetesen több fürdő is létesült kizárólag fűrt kutakra alapozva, a korábbi források köze-

lében. A kutakon keresztüli vízhasználat megtette negatív hatását, amennyiben a természetesen utánpótlódó vízkészletekhez képest több vizet használtak. A 19. század végén és napjainkban is egyre inkább előtérbe kerül, hogy a vizek balneológiai célú felhasználása mellett azok hőjét is kiaknázzuk fűtési célból. Az egykori forrásokra települt fürdők egy része sajnálatos módon ma zárva tart, holott átépítésük és korszerűsítésük megtörtént. Lát-hatjuk, hogy a langyos és termálforrások használata évezredek óta él a fővárosunkban és nélkülözhetetlen eleme volt és lesz a jövőben is életünknek.

A múlt dokumentumaiból sokat tanulhatunk a természetes hidrogeológiai rendszer működéséről (források hol, milyen hozammal és összetétellel jutottak felszínre), a vízgazdálkodás átalakulásáról és a sokcélú (hőhasznosítást is beleértve) és takarékos vízhasznosításról. Ezekkel kapcsolatos részletkérdéseket a bevezetőben említett szakdolgozatok tárgyalják bővebben. Mindezek a következtetések a modern vízgazdálkodás számára is fontos adalékkal szolgálnak.

IRODALOM

- Alföldi L., Bélyeky T., Böcker T., Horváth J., Korim K., Liebe P., Rémi R. (szerk.) (1968): Budapest hévizei. VITUKI, Budapest, 365.
- Beck B. (szerk.) (1988): A fővárosi fürdők 75 éve. Pallas Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 319.
- Csörnyei S. (1967): A Római fürdő felújítása. Hidrológiai Tájékoztató, 57–63.
- Csörnyei S. (1969): Budapest fürdői. Pannónia Filmstúdió, Budapest, 207.
- Dobos I. (1973): A 100 éves Budapest gyógy- és melegvízi fürdői. Hidrológiai Tájékoztató, 7–11.
- Dobos I. (1994): Balneológia, gyógyfürdőügy, gyógy-idegenforgalom, 15, 2.
- Dulácska G. (1882): A Lukácsfürdő. Magyar Kir. Egyetemi Ny., Budapest.
- Farkas P. (1998): Óbuda-Békásmegyer földrajzi képe. In: Csemez A., Lorberer Á., Molnár M. (szerk.): Mesél Óbuda földje. Guckler Károly Természetvédelmi Alapítvány, Budapest, 11–27.
- Frész R. (2008): A Gellért, a Rudas és a Rác fürdő forrásainak és kútjainak retrospektív kutatása. Szakdolgozat, ELTE TTK Általános és Alkalmazott Földtani Tanszék, 117.
- Gerlőczy Zs., Hankó V. (1891): Budapest fürdői és ásványvizei. Lampel Róbert Rt. Könyvkiadó-vállalat, Budapest, 163.
- Kis-Csitári T. (2010): Az észak-budai langyos források állapotértékelése a használat kezdetétől napjainkig. Szakdolgozat, ELTE TTK Általános és Alkalmazott Földtani Tanszék, 77.
- Liber E. (1934): Budapest-fürdőváros kialakulása különös tekintettel a székesfőváros közszéki fürdőpolitikájára. I–III. Székesfővárosi házinyomda, Budapest, 596.
- Lieb I. (2004): A Lukács fürdő bemutatása. Földtani és hidrogeológiai viszonyai, történetének felkutatása és forrásainak retrospektív vizsgálata. Szakdolgozat, ELTE TTK Általános és Alkalmazott Földtani Tanszék, 42.
- Lorberer Á. (1998): Felszíni és felszín alatti vizek. In: Csemez A., Lorberer Á., Molnár M. (szerk.): Mesél Óbuda földje. Guckler Károly Természetvédelmi Alapítvány, Budapest, 43–67.
- Magyar Királyi Kincstár (1883): A Lukácsfürdő fürdőhelyei és ásványvizeinek ismertetése.
- Meskó Cs. (2001): Gyógyfürdők. Fővárosi Önkormányzat, Főpolgármesteri Hivatal, Budapest, 62.
- Molnár J. (1873): A hévizek Buda környékén. Eggenberger, Budapest.
- Papp E. (1942): Budapest meleg gyógyforrásai. A Budapesti Központi Gyógy- és Üdülési Bizottság Rheuma és Fürdőkutatási Intézet kiadványa, Budapest, 252.
- Peregi Zs., Scheuer Gy. (1969): A békásmegyeri Attila forrás vízföldtani viszonyai. Hidrológiai Tájékoztató, 104–106.
- Póczy K., Hajnóczy Gy. (1960): Római fürdők Budán. Képzőművészeti Alap Kiadóvalalata, Budapest, 44.
- Póczy K. (1980): Kőművek a római kori Magyarországon. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 154.
- Schams F. (1822): Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn. Univ. Druck, Ofen, 672.
- Scheuer Gy. (2006a): A Budapest III. ker. óbudai mészképző paleo-hévírforrások összehasonlító vizsgálata a mai Árpád forrással. Hidrológiai Tájékoztató, 39–42.
- Scheuer Gy. (2006b): Az észak-budai (III. ker.) Üröm-hegy, Péter-hegy környéki pleisztocén paleo-hévírforrások összehasonlító vízföldtani vizsgálata a maiakkal. Hidrológiai Közöny, 86, 4, 45–53.
- Tarics S. (1941): Újabb adatok a budapesti langyos forrásokhoz. Hidrológiai Közöny, 20, 84–88.
- Tarcsy Z. (1883): A budai Sárospfürdő. Poldini Nyomda, 29.
- Vitális S. (1935): A békásmegyeri új artézi kút. Hidrológiai Közöny, 15, 164–178.
- Vitéz A. (szerk.) (1980): Budapest gyógyfürdői és fürdői. Panoráma, Budapest, 207.